

ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО УКРАЇНЦІВ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ІВАНА ФРАНКА

Означена у назві тема, на жаль, чомусь ніколи спеціально не піднімалася вітчизняним науковцями. Етнографи цікавилися передусім чисто етнографічними описами, здійсненими або проаналізованими видатним письменником; фольклористи – його дослідженнями усної народної творчості й збирацькою роботою; історики радянського періоду акцентували увагу на вивченні соціал-демократичних поглядів економічного спрямування, а літературознавці вивчали його прозу, поезію і критичні розвідки. Звичаєве право розглядалося лише побіжно¹. Іван Франко, однак, був надзвичайно уважним до народно-правових уявлень українців і категоричним до порушень одвічних юридичних звичаїв народу.

Велич І.Франка як науковця виявляється в тому, що його твори з часом не втрачають своєї актуальності. Причину цього можна шукати в блискучій науковій інтуїції. Він ніколи не вдавався до пустих теоретизувань, надуманих реконструкцій і романтичних абстракцій. Вчений працював з дуже конкретним матеріалом і проаналізував його лаконічно, чітко і доказово.

Серед тем, що чи не найбільше хвилювали його була земельна власність селян, що відображено в творах: “Галицький селянин” (1897), “Нехай гинуть, як черви” (1888), “Подільність чи не подільність селянських ґрунтів?” (1889), “Селянство і соціальне питання” (1894) тощо. Дослідник у своїх працях часто порушував цю проблему у зв’язку із дискусією, що на той час точилася у політичних та економічних колах щодо заборгованості селян, яку пропонувалося вирішити шляхом прийняття закону про неподільність селянських ґрунтів. Це означало, що галицький селянин позбавлявся права передавати у спадок свою землю усім своїм синам, а мусив заповідати лише одному. Це, на думку багатьох тодішніх економістів, стало б на перешкоді подальшого збідніння селян.

У цьому питанні І.Франко мав свою цілком конкретну позицію. Усвідомлюючи, що “селянська посілість виявляє загальний і безупинний нахил до все більшого роздріблення, яка вже перед 1848 р. кількаразово перейшла межу агрономічної можливості, і тепер вже схожа на пародію економічної посілості”², він, проте, не поспішав підтримувати законопроект. У статті “Земельна власність у Галичині” (1887) І.Франко пише, що закон суперечить українському спадковому звичаєвому праву, за яким господар ділив землю поміж усіма синами. Такий звичай існував де-факто навіть до відміни кріпаччини, бо “...в часах панщизняних і пізніших іще мали ми найформальнішу неподільність рустикальних ґрунтів на папері, а проте селяни tacite (тут – нелегально) ділили ґрунти”³. Поданий закон, – вважав дослідник, – “ігнорує звичаєве право люду, по якому кождий мужик, уроджений на землі, має право жити з тої землі, отже, кождий син має право до часті батьківщини”⁴.

До речі, подібне спадкове земельне право існувало не лише в українців. Так, І.Франко у статті “Селянство і соціальне питання” подає такі дані: право всіх дітей (синів) на спадщину (поділ спадщини *in natura*) існує в італійському Тіролі, Далмації, на деяких частинах узбережжя і в Країні. Натомість в Судетах і альпійських краях посілість залишається неподільною чи то внаслідок того, що батьки ще за життя віддають господарство одному з дітей, чи після смерті одного з членів подружжя інший дістає всю спадщину⁵.

Між офіційним і звичаєвим спадковим правом, окрім неоднозначного тлумачення спадкоємності і правонаступництва, існує прірва ще й у тому сенсі, що звичаєве право є усним, а офіційне – писаним, кодифікованим. У частині першій праці “Материалы для изучения общественных идеалов украинского народа в Галиции” І.Франко коротким прикладом дає вичерпну характеристику цій відмінності: “...Особенно характерно высказал мазурский депутат Шпунарь народное отвращение от всякой канцелярщины: “Я не соглашаюсь ни на какие документы, – говорил он. – Документы – дело адвокатское. Придешь это к адвокату и покажешь ему документ а он тебе говорит: если докажешь обладание, то выиграешь. Да что же тут доказывать, когда дело верное, когда отец твой здесь пахал и сеял, то и ты имеешь право”⁶. За народними уявленнями, “справедливость только у бога, ... никакой суд не может всех удовлетворить, а мировой суд и того менее”⁷. В останніх словах висловлений генеральний принцип звичаєвого права: ніхто, окрім Бога, не може бути вищою інстанцією правосуддя і справедливості.

Ці погляди були зрозумілими І.Франку як науковцю. А його позиція як політика полягала в тому, щоб нововведення у законодавстві не ламали вікових народно-юридичних традицій народу, а лише пристосовувалися до них.

Цікавило українського дослідника і питання громадської власності, якому присвячено ряд соціально-економічних статей. (“Становище селян села Нагуєвичів” (стаття була конфіскована, уперше опублікована аж у 1955 році), “Письма из Галиции” (1882), “Дрібнички крайові” (1884), “Про селянські заворушення” (1886)). У праці “Знадоби до статистики України” (ч. 1. Лісові шкоди і кари в с. Нагуєвичях) (1882) він аналізує обставини, за яких українські селяни сплачують величезні штрафи за незаконне користування дарами лісу. Польська преса, зокрема, писала, що

український селянин – “комуніст та соціаліст, чужої власності не шанує, а особливо до панського лісу так то вже його тягне, що роби що хочеш, стережи, як ока в голові, а такі нічого не поможе, піде і вкраде”⁸. Між тим, зазначає І.Франко, господарські потреби постійно змушують навіть найчеснішого мужика іти до лісу. Однак найважливіше в цій ситуації є те, що за народним звичаєвим правом, користування дарами лісу не є злочином, не є крадіжкою. В основі цієї правової ситуації лежить неприйняття народною правовою свідомістю поняття державної чи приватної власності на угіддя: адже ліс “божий та людський”, і “пан лісу не насадив, щоб міг другим зборонити”⁹.

У трактуванні поняття власності за звичаєвим правом І.Франко цілком солідарний з О.Єфименко, яка сформулювала один із найголовніших принципів звичаєвого права – трудове начало. Він полягає в тому, що цінність речі тотожна праці, вкладеній в неї. І тому “одне ставлення до тих продуктів, які виробляються працею людини, інше – до тих, які дає земля без посередництва людської праці”¹⁰. До перших український селянин ставиться “з повагою майже релігійною”¹¹. І тому, наприклад, “хто зрубає бортяне дерево, той злодій, – він украв людську працю; хто рубить ліс, ніким не посіяний, той користується даром Божим, таким самим, як вода, повітря”¹². “Восени і навесні, майже щоночі ви можете зустріти на дорогах, що йдуть у ліс, цілі підводи з хмизом, кілками. Спитаєте: звідкіля везуть, і вам скажуть, посміхаючись: з батьківщини. Під батьківщиною треба розуміти казенні ліси...”¹³.

Перед нами типовий факт конфлікту права офіційного і звичаєвого. Так, у рідному селі І.Франка державний ліс пильнувався лісництвом (“лісовим зарядом”), до якого входили: зарядчик, практикант (що закінчив лісову школу), стражник і надстражник. Селяни не мали права не лише рубати дров у лісі, а й збирати хмиз, гриби, ягоди тощо. В залежності від нанесеної шкоди, за ці “збитки” міг накладатися потрійний штраф. Конфліктна ситуація в даному випадку вирішується не на користь селянина. За підрахунками І.Франка, нагуєвицька громада за 8 років, крім усіх інших податків, сплатила 785 гульденів 92 1/2 крейцера за лісові шкоди і відсиділа мало не півтора року в арешті¹⁴.

Незважаючи на це, “крадіжки” продовжуються. “Хоч пани, суди і устава, – пише І.Франко, – й забороняють виразно ходити в ліс за чим там небудь, карають за “лісові шкоди” досить остро, а все-таки мужики своє роблять, і що більше, лісової крадіжці не вважають крадіжкою, не вважають ділом ганьблячим, розуміється, до певної міри, бо, наприклад, вкрасти старого дуба або дерево в лісі вже оброблене, – се інше діло. Але дрібна лісова крадіж (збирання сухарини, грибів, ягід, жолудів, листя, горіхів, ба навіть рубання з пня трохи грубших дерев, таких, які можна плечем винести, чи то на топливо, чи на “матерію”) вважається ділом негрішним”¹⁵.

До речі, цей звичай і досі пам’ятають мешканці Карпат. У записі, здійсненому нами у Сколівському районі, йдеться про те, що навіть поляки-лісничі змирилися з давнім українським звичаєм і у перерахованих вище випадках, означених звичаєвим правом як не злочинні, не знімали штраф із селянина: “Якщо селянин ніс на собі дерево з лісу, то гайовий не карав того. Вважалося, що чоловік сам себе карає, якщо несе на собі таке дерево і так сі мучає. Якщо ж селянин вивозив ліс фірою, то з такого знімали великі штрафи”¹⁶.

Зрозуміло, що цей звичай був добре відомий не лише селянам, а й великим землевласникам. І є відомості, що ті на власний розсуд могли керуватися ним. Якраз про такий випадок йдеться у праці “Селянський бунт”. І.Франко зосереджує свою увагу на звичаї, що існував у с. Замості на Буковині, якого дотримувався господар села Андрій Гафенко. Він дозволяв селянам брати дерево для опалення з двірського (панського) лісу, а молодятим давав матеріали для спорудження хат і господарських будівель. “При цьому дотримувалися звичаю: можна було брати з лісу стільки дерева, скільки хто міг винести на плечах або привезти санчатами; якщо ж комусь хотілося мати цілу фіру дерева, то другу фіру мусив доставити на панський двір. Молоді подружжя збиралися на так звану толоку для вивезення матеріалу з лісу, і, отже, чим більше з’їжджалося фір, тим більше вивозилося дерева. Крім численних грошових оплат, селяни мали від Гафенка й ту вигоду, що в лісі могли пасти худобу”¹⁷. За це Гафенко вимагав від селян виконувати різні послуги в господарстві. Спадкоємець землевласника, не будучи прихильником звичаєвого права, відмінив усі ті правила, які встановив його дядько, через що виникла конфліктна ситуація, “селянський бунт”.

Звернувшись ще до однієї праці І.Франка, а саме “Попи і економічне положення українського народу в Галичині”, ми зіткнемося з досить різкою критикою звичаєвої ситуації, що склалася у стосунках між селянами і священниками. За законом, після скасування панщини у 1878 р., мали б зникнути різні повинності на церкву, такі як панщинна робота і данини (“канонії” “скіпщина”, “межне”, “проскурне” і “jura stolae”). Однак цього не сталося. У багатьох селах вони тривалий час зберігалися. У середньому, за підрахунками І.Франка, піп має 79 моргів ґрунту, на яких могло б розміститися і господарювати 7 – 10 селянських родин. “Громада... мусить пересічно що 20 літ будувати і що 5 літ направляти попові хату й господарські будинки, крім того так само що п’ять літ мусить громада обгороджувати попівщину. За ним слідує обрядове здирство. Канонії у нас виглядають так: в Пилипів піст від одної хати повісмо, в великий піст – 6 яєць, коли хто не дасть сього “доходу”, то піп не схоче сповідати. Від сповіді платиться 1 крейцер, від освячення паски – 4 крейцери. Почисливши прочі випадкові видатки кожної родини: за хрестини, похорони, шлюби, поминки, сорокоусти, акафісти, освячення поля, парастаси і пр., на пересічних 4 гульдени, одержимо: 1 родина – 4 гульдени (85 крейцер), 1 громада – 1197 гульденів (95 крейцерів)...”¹⁸. В статті “Галицький селянин” І.Франко пише, що на попівській землі працює не селянин, а “його побожність і офірність”¹⁹. У цьому випадку звичай платити або ж віддячувати священнику за його послуги як “вітцю громади” демонструє нерозривний зв’язок церковного права із звичаєвим.

Ці факти ще раз переконують у складності й багатомірності поняття “звичаєве право”.

Наступна звичаєво-правова тема, яку І.Франко ретельно вивчає, це громада. Для дослідника сільська громада

є ідеальною формою самоуправління, де якнайкраще зберігаються демократичні принципи і дотримуються ідеали справедливості.

У праці “Що таке громада і чим би вона повинна бути?” (1890) І.Франко класифікує типи громад. В основу класифікації він бере, звісно, соціально-економічний принцип. Він виділяє два різновиди сільських громад: “громади мужицькі” і “обшари двірські”. Дослідник розглядає громаду не як соціальну групу, а як адміністративну одиницю. Він доводить, що “обшара двірська”, тобто господарство одного землевласника, хоч нараховує таку ж саму кількість землі, що й сума дрібних господарств селян, проте має значні переваги перед ними в оподаткуванні, вигоди в господарюванні. “Обшари двірські користуються правами щонайменше в двадцять раз більшими, ніж громади мужицькі”²⁰. І.Франко обстоює позицію економічної вигідності великого господарства перед малим, тож закликає селян до створення великих рільничих (селянських) спілок. Письменник вірить, що майбутнє селянства – в міцній громаді. У статті “Як би нам в біді рятуватися” (1890) він пише: “... поки ми не будемо мати в краю громад розумних, освічених і добре впорядкованих, доти нам ані думати нема що про вирятування себе і своїх потомків з нужди”²¹.

Народна правосвідомість, за Франком, тяжіє до ідеального дотримання принципу справедливості. Про це свідчить описана ним практика громадського суду в селі Добрівлянах, що на Дрогобиччині. До цієї теми він звертається двічі: у праці “Громада Добровляни” (Матеріали до монографії) (1887) та в статті “Знадоби до вивчення мови і етнографії українського народу” (Розділ IV. Суд громадський в Добрівлянах) (1882).

У згаданому селі склалася химерна ситуація, дізнавшись про яку дрогобицький староста “мало не повиривав на собі всього волосся, скасував громадську управу, вигнав писаря і доручив новообраному керівництву якнайсуворіше дотримуватися пунктів закону і не розглядати справ, що не належать до його компетенції”²². Що ж так налякало представника закону?

Налякав його громадський суд, який багато років самостійно здійснював правосуддя у селі Добровляни, однак не за законом, а “по справедливості за божими заповідями” (це звичайна форма вироків), тобто відповідно до звичаєвого права. Усе ретельно фіксувалося у спеціальній книзі, що мала назву “Впис кар грошових засуджених от радних в року 1867 до 1873 в Добрівлянах” або іншими словами “Карна книга громадського уряду”²³. Ця книга, за висловом дослідника, дає “ясне і недвозначне свідцтво о тім, як розумів наш народ теперішню конституцію і автономію громадську і чого він по ній надіявся”²⁴.

До речі, як зазначає І.Франко у “Знадобах...”, випадок “народного судівництва” був не поодиноким. Подібне відбувалося у с. Жаб’є: жаб’ївський вїйт “поняв тоту автономію яко цілковиту самоуправу, почав розсуджувати дома з своїми радними всі справи, карні й цивільні, малі й великі, не звертав уваги ані на окольничі старости, ані на розпорядження ради повітової, ба навіть почав до других громад висилати свої окольники...”²⁵

Вивчивши судівничу книгу села Добрівляни, І.Франко, проаналізував 146 справ, що розглядалися протягом 1867 – 1873 рр. і згрупував їх на 8 категорій: 1) За образу словом або вчинком приватних осіб (сварка, бійка, обмовлення, образа честі тощо) розглянуто справ – 51; 2) За польові шкоди (випас, орання, косіння тощо) – 35; 3) За порушення приватної власності (крадіж, пошкодження тощо) – 24; 4) За зневагу громадської управи – 18; 5) За поліцейні злочини (необережність з вогнем, недогляд на залізниці при нічній сторожі на селі, забруднення річки тощо) – 7; 6) За аморальність (перелюб, життя на віру, збезчещення дівчини, пияцтво – за 10 років перед виданням крайового закону проти пияцтва) – 6; 7) За порушення громадської власності – 3; 8) За чари і ворожіння – 2; Разом – 146”²⁶.

За ці злочини засуджено (на гроші) і внесено до громадської каси 216 гультенів (55 крейцерів). Існувала заміна: хто не міг сплатити штраф, того було арештовано. Форму покарання через арешт, пояснює І.Франко, запозичено в офіційного права.

І.Франко вирішив проаналізувати суми штрафів, виплачуваних за окремі злочини, виявивши у такий спосіб ієрархію тяжкості злочину, і отримав несподівані результати.

На першому місці виявився злочин за чарування і ворожіння. Штрафом обкладалася не людина, що здійснювала магічні дії, а замовники, а суми (вони були досить значними) були внесені в громадську касу негайно. Тобто, вважає І.Франко, “злочинці” усвідомлювали важкість злочину.

Наступну сходинку за розміром штрафу складає “за порушення громадської власності”. Це дуже показовий факт, який свідчить про дбайливе ставлення до спільної власності. Це імponує І.Франку, оскільки він – прихильник колективної власності. “На нашу думку, зараз, коли в усьому цивілізованому світі пропагується усупільнення, удержавлення і асоціація, шановні галицькі автори пропозиції повинні думати не проте, щоб якнайшвидше знизити будь-яку колективну власність, але про засоби якнайкращого упорядкування і поліпшення цієї власності,” – пише І.Франко у статті “У справі громадських пасовиськ”²⁷. Не варто розуміти ці слова надто прямолінійно. Бо дослідник бачить колективне господарювання саме у сільських громадах із самоврядуванням, утворених на засадах добровільності і демократичності.

У зв’язку з цим, варто зупинитися на праці науковця, що стосується великосімейної общини.

У роботі “Громада і “задруга” серед українського народу в Галичині і на Буковині” І.Франко зупиняється на фактах існування сімейної общини в Карпатах. Це праця етнографічного характеру, де дослідник аналізує форми великосімейних общин на Балканах (задруги), російську поземельну общину, а також етнографічні записи з Бойківщини і відомості з Буковини. Зокрема, він користується інформацією, з двох бойківських сіл – Лікоть і

Дидева. Подібні форми існування родинної общини у бойків зафіксовані були також у Ліському, Самбірському, Турківському, Стрийському і Сокальському повітах.

Найчастіше в одній бойківській хаті живе 15 – 20 чоловік (батько, два одружені сини або три одружені брати зі своїми дітьми). Тут панує спільна власність, індивідуальна ж – відсутня. На чолі такої великої родини стоїть батько. Він є розпорядником робіт і грошей, купівлі і продажу, позик і договорів тощо. Він один є представником родини у сільській громаді. Він один дбає про кожного члена родини.

Коли батько помирає, то родину очолює так званий завідця – старший син або батьків брат: кого призначить батько перед смертю. І ось цікавий момент: завідця має дещо інший звичаєво-правовий статус, аніж батько. Якщо батько міг відпочивати, скільки хотів, ходив до корчми, витрачав гроші на власний розсуд, то завідця є підконтрольний родині (родинній общині), він працює нарівні з іншими, не має права ходити до корчми, він обережніше розпоряджається сімейним майном і бюджетом, дає звіт або радиться з членами сім'ї, в той час як батько нікому не казав, скільки в нього грошей. Однак завідця, як і батько теж є розпорядником робіт і піклується про кожного члена сім'ї.

Завідцю має бути найстарший по батькові член сім'ї. Однак, якщо старший син вродився ледачим, нехазяйновитим, і батько розуміє, що в його руки не варто віддавати керівництво родинною, то він відділяє його: дає шмат землі і будує йому хату, а завідцю призначає меншого. У цьому виявляється гнучкість звичаєвого права. Принцип ієрархічності, генеалогії поступається так званому трудовому принципу: привілейованість в успадкуванні визначається особистим трудовим внеском у господарство.

Гнучкість звичаєвого права у сімейних общинах бойків виявляється і в іншому: якщо батько пияк і марнотратник, то керівництво переходить у руки його дружини, за згодою із старшим сином. Вона має абсолютно тотожні функції, що й батько. Її слухаються так само, як і батька. Хіба що, можна припустити, що до корчми вона-таки не ходить.

Такою є великосімейна бойківська община. Слід зауважити, що незважаючи на те, що час диктує нові умови, в яких краще виживають малі сім'ї, ці традиції виявилися досить стійкими за рахунок того, що “місцеві люди вважають спільне життя якоюсь святою спадщиною давніх часів, заповіданою батьками. “Наші батьки так жили і нам так казали”, – говорять, а кожного, хто домагається поділу, зустрічає перший докір: “Що ж хочеш волю батьків ламати?” Спільний розум родини тішить більшою пошаною, ніж розум одиниці. “Що десять голів – то не одна”; “Ми вкупі – не глупі”, – говорять приказки. А головне, економічні причини підтримують цей давній лад²⁸. В іншій статті, а саме “Етнографічна експедиція на Бойківщину” І.Франка зацікавила наявність у бойків реліктив великих сімей. Так у с. Мшанець на час експедиції було чотири хати, де жили великі сім'ї. Родина Івана Сухого складалася з 13 чоловік. Однак на питання, чи не сімейні традиції спонукали господаря згуртувати таку велику родину, той спершу не знайшовся що відповісти, але потім сказав, що “сам не проживав ані в батьківській хаті, ані в хаті свого тестя в такій великій сім'ї. “Це бог дав мені, бо я завжди і всюди вмів давати собі раду, і так ми живемо разом”²⁹.

Ще одна праця, на якій варто зупинитися, – це “Сожжение упирей в с. Нагуевичах”. У темі статті вже сформульована проблема та її розв'язання за звичаєвим правом. Дослідник описує випадки спалення людей, яких запідозрили у тому, що вони упирі. Спалення упирів, за звичаєвим правом, – це ніщо інше, як покарання злочину. З погляду офіційного права, це здійснення злочину.

У цій історії важливі два уточнення. По-перше, полювання на упирів відбувалося лише в одній конкретній ситуації: під час епідемії холери. В “мирний” час, як видно із записів, питання про існування упирів навіть не спадало селянам на думку. По-друге, селяни й самі не дуже уявляли, що таке упир, вірніше, мали своє специфічне бачення цієї істоти. Уявлення про нього в прикарпатських селах уже майже втратили ознаки західноєвропейського вампіра. Упир – це розпливчатий суперечливий образ небезпечної істоти, яка живе в сільській громаді як звичайна людина і через яку в селі відбуваються різні лиха. Про нього кажуть, що він може людину “потягти”, а що це значить, – пише І.Франко, – ніхто точно не знає.

У чому полягає злочин нещасних людей, яких звинуватили в упирстві? Як впливає з етнографічних записів, бути упирем рівноцінне тому, щоб бути відьмою. Часом образ упиря подібний до “живого мерця”. Загалом українська традиція ототожнила упирів до відьмаків. Чарівництво (відьмування) за звичаєвим правом – це один із злочинів (О.Кістяківський виділяв його в окремих підрозділ кримінального звичаєвого права³⁰), тому й карається з не меншою жорстокістю, аніж здійснювали у середньовічній Європі “полювання на відьом”.

Оповіді на тему розправи над “упириями” мають усі ознаки народного судового процесу. Епідемія холери стала тією екстремальною ситуацією, яка розбудила в сільських громадах призабуті міфологічні уявлення і викликала підозри селян у тому, що у селі є упирі. Треба було виявити винуватців лиха. Конкретного досвіду не існувало, тож сільська громада звертається до інших методів, що в юридичній антропології називаються трансцендентними доказами. Так, у Нагуевичах один хлопець (не вказано якого віку) сказав, що може виявити упирів. Йому повірили. Він “ходив від хати до хати та по волоссю на грудях пізнавав упирів³¹.” В іншому селі “упирів” пізнавав також хлопець (“семиліток”) по тому, що “кождий має сирівцеве полотно, перевязане попід коліно”³². В іншому селі “упирів” визначали по тій же самій прикметі. Підозрювані сказали, що ця пов'язка помічна, аби не захворіти.

Отже, вчинивши такий “слідчий експеримент” і визначивши таким методом злочинців, громада присуджує покарання. Звичайно ж, смертну кару. Однак виконання її специфічне, відповідне, знову ж таки до міфологічних уявлень. За народними віруваннями, упирі можуть загинути, якщо їх спалити на терновому або ялівцевому вогні.

Тож члени громади приносять по кілька гілок і складають велику купу для вогнища, і вирок здійснюють за звичаєвим правом.

З позиції права сталося таке: неосвічені селяни по-варварськи вбивають кількох односельчан, тобто здійснюють групове вбивство. Коли І.Франко спитав свідка тих подій, чи не намагався хто-небудь зупинити селян від розправи, йому відповіли: “Та ні... піп сам помер на холеру, а вїт хоть би був і хотів заборонити, то громада була би не послухала”³³. Виконавців убивства притягають до кримінальної відповідальності. Їм загрожує смертна кара. Проте їм пощастило уникнути покарання. Хтось порадив селянам сказати, що це давній звичай. Начебто слідчі таки знайшли підтвердження цьому в паперах і їх звільнили. Цей факт (якщо він правдивий) доводить, що у тій державі (а йдеться про Австро-Угорщину) поважали звичай або ж послуговувалися місцевим звичаєм у критичних ситуаціях.

Розглянувши доробок І.Франка у галузі звичаєвого права, можна зробити такі висновки: 1) дослідника цікавили передусім конфліктні ситуації, які виникали унаслідок суперечності між правом і звичаєм, причому дослідник захищав народну позицію; 2) І.Франко є ревним прихильником сільської громади як ідеальної ланки суспільства, де шляхом самоуправління можна реалізувати глибинні народні ідеали справедливості.

¹Гошко Ю. Звичаєве право населення українських Карпат та Прикарпаття XIV – XIX ст. – Львів, 1999; Брагінець А.Ф. Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка. – Львів, 1956; Вірник Д.Ф., Голубовська Є.А. Економічні погляди І.Я.Франка. – К., 1956; Лисенко О. Соціологічні погляди Івана Франка. – К., 1958 та ін. ²Франко І. Галицький селянин // Повне зібрання творів у 50-ти томах. (Далі – ПЗТ) – Т. 44, кн. 2. – К., 1985. – С. 507. ³Франко І. Земельна власність у Галичині // ПЗТ. – Т. 44, кн. 1. – К., 1984. – С. 565. ⁴Там само. ⁵Франко І. Селянство і соціальне питання. // ПЗТ. – Т. 44, кн. 2. – С. 414. ⁶Франко І. Матеріали для изучения общественных идеалов украинского народа в Галиции. // ПЗТ. – Т. 44, кн. 1. – С. 134 – 135. ⁷Там само. – С. 135. ⁸Франко І. Знадоби до статистики України // ПЗТ. – Т. 44, кн. 1. – С. 82. ⁹ Там само. – С. 82 – 83. ¹⁰Ефименко А. Исследования народной жизни. – Вып. 1: Обычное право. – М., 1884. – С. 143. ¹¹Там само. ¹²Основа. – 1862. – Июнь. – С. 68 – 69. – Ефименко А. Исследования... – С. 143. ¹³Ефименко А. Исследования... – С. 145. ¹⁴Франко І. Знадоби до статистики України. – С. 84. ¹⁵ Там само. – С. 82. ¹⁶Зап. М.Гримич 2000 р. від Якимелина Івана 1932 р.н., мешканця села Хашування Сколівського р-ну Львівської області. ¹⁷Франко І. Селянський бунт // ПЗТ. – Т. 46, кн. 2. – К., 1986. – С. 95. ¹⁸Франко І. Попи і економічне положення українського народу в Галичині // ПЗТ. – Т. 44, кн. 2 – С. 162. ¹⁹Франко І. Галицький селянин. – С. 506. ²⁰Франко І. Що таке громада і чим би вона повинна бути? – Т. 44, кн. 2. – С. 176. ²¹Франко І. Як би нам в біді рятуватися. – Т. 44, кн. 2. – С. 165. ²²Франко І. Громада Добровляни (Матеріали до монографії). – Т. 44, кн. 1. – С. 499. ²³Франко І. Знадоби до вивчення мови і етнографії українського народу // ПЗТ. – Т. 26. – К., 1980. – С. 198. ²⁴Там само – С. 199. ²⁵Там само – С. 203 – 204. ²⁶Франко І. Громада Добровляни... – С. 499. ²⁷Франко І. У справі громадських пасовиськ. – Т. 44, кн. 2. – С. 78. ²⁸Франко І. Громада і “задруга” серед українського народу в Галичині і на Буковині // ПЗТ. – Т. 44, кн. 1. – С. 494. ²⁹Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину // ПЗТ. – Т. 36. – С. 83. ³⁰Кистяковский А.Ф. Программа для собириания и изучения юридических обычаев и народных воззрений по уголовному праву. С предисловием о методе собириания материалов по обычному праву // Киев, 1878. – С. 22. ³¹Франко І. Сожжение упырей в с. Нагуевичах // ПЗТ. – Т. 46, кн. 1. – К., 1985. – С. 571. ³²Там само. – С. 574. ³³Там само. – С. 571.